

UDK 811.163.42'366'374
Izvorni znanstveni rad
Primljen 9. siječnja 2002.
Prihvaćen za tisak 6. veljače 2002.

Branka Tafra

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
Strossmayerov trg 2
10 000 Zagreb
btafra@ihjj.hr

RAZGRANIČAVANJE RODA I SPOLA **(gramatički i leksikografski problem)**

U radu će se najprije dati kratak uvod u kategoriju roda i kritička raščlamba dosadašnjega njezina opisa. Istraživanje je usmjereno na imenice koje znače osobu i kojima rod nije morfološki obilježen. Dat će se kriterij za određivanje roda takvih imenica te prijedlog za drukčiji leksikografski pristup toj kategoriji.

Gramatički rod

U hrvatskim gramatikama i rječnicima rod nekoliko tvorbenih i semantičkih imeničkih razreda nije jednoznačno određen, osobito onih imenica u kojih ne postoji podudaranje izvanjezičnoga i jezičnoga, spola i roda. U jezikoslovnoj se literaturi govorilo o gramatičkom i prirodnom rodu (Gvozdanović 1984) te o gramatičkom rodu i zbiljskom prirodnom spolu (Znika 1994). Terminološkoj i pojmovnoj je jasnoći pridonijelo razlikovanje roda i spola. Pišući o sročnosti, Babić (1973: 201) razrađuje “mogućnost različitoga izbora... zbog razlike sklonidbenoga tipa i oznake spola”, a Anić se (1984) bavi problemom razgraničenja roda i spola. Unatoč tomu i dalje u jezikoslovnoj literaturi i priručnicima nije dovoljno jasno postavljena granica između gramatičke kategorije i spola kao sastavnice leksičkoga značenja imenica koje znače ljudsko biće ili životinju. Svrha je ovoga rada da to razgraničenje učini jasnijim, da povuče nove granice i da ponudi čvršće kriterije za leksikografsku praksu.

U većini evropskih jezika imenice koje označuju bića pokazuju u većoj ili manjoj mjeri ovisnost gramatičkoga roda o spolu referenta. Motiviranost roda spolom ustupa u nekim jezicima mjesto motiviranosti i drugim, uglavnom antropomorfnim obilježjima: živo/neživo, osoba/neosoba, razumno/nerazumno... (Mel'čuk 2000). Ovdje nas zanima samo mali odsječak opsežne problematike odnosa roda i spola. Taj je odnos vrlo složen, pogotovo ako se ima na umu da postoje dvočlani, tročlani i četveročlani rodovni sustavi i unutar njih podsustavi, primjerice trorodovni mogu imati podrod muškoga roda u kojemu se razlikuje živo/neživo (hrvatski), u množini usto i muška osoba i sve ostalo (poljski), ili pak dvorodovni sustavi mogu imati ženski i muški rod (npr. francuski), ili zajednički (muški i ženski) i srednji, odnosno suprotstavljeno je živo neživomu (npr. *utrum* i *neutrum* u švedskome). Ni u jednom jeziku motiviranost roda spolom nije potpuna. Tako u njemačkome i hrvatskome neke imenice koje znače žensku ili mušku osobu srednjega su roda: *das Fräulein*, *djevojče*, *momče*, ili pak u engleskome ista imenica znači i mušku i žensku osobu: *teacher* (Menac 1975), ili, kao u hrvatskome, imenice (istoga korijena) koje znače mladu žensku odnosno mušku osobu mogu biti sva tri roda: *djevojka*, *djevojče*, *djevojčuljak*; *momčina*, *momče*, *momak*, ili se, kao što je u ruskome, u pridjevnim množinskim oblicima kao gramemima kategorije roda rod neutralizira (Mel'čuk 2000: 236). Imenice ženskoga i muškoga roda koje označuju što neživo ne treba ni navoditi jer ih je mnoštvo. Međutim, zbog onoga dijela imenica u kojih značenje imenice utječe na određivanje roda nije moguće raspravljati o kategoriji roda bez doticanja jezika i svijeta. Problemi nastaju kada se to dvoje izmiješa pa se zaboravi što kojoj razini pripada.

Muškoga i ženskoga spola, dakle, mogu biti ljudi, životinje i biljke. Za biljke jezik samo izuzetno razlikuje muški i ženski spol: *murva* i *murvak* (*murvac*, *murvač*, *murvan*).¹ Nazivi životinja uglavnom ne ovise o spolu, npr. *lastavica*, *vrabac*, ali ima tvorbenih parova: *lav* i *lavica*, ili se leksički razlikuju mužjak i ženka: *pijetao* i *kokoš*, s tim da *kokoš* može značiti i opći naziv u kojemu je spol neutraliziran². Ostaju sporne one imenice koje znače osobu³, a iz čijih se morfoloških obilježja (sklonidbeni tip, sufiks i nominativni nastavak) ne iščitava rod. Njihov

¹ Zahvaljujem prof. dr. Ivanu Šugaru od kojega sam doznala da je murva (dud, *Morus L.*) jednospolna biljka i da u nekim istarskim govorima postoje nazivi za "mušku" murvu. Usp. dijalektne podatke u *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. VII, JAZU, Zagreb 1911–1916.

² U generičkoj upotrebi naziva životinja spol se neutralizira.

rod ne ovisi uvijek o spolu referenta na koje referiraju. Među njima veliku skupinu zauzimaju ekspresivi, npr. *ljudeskara*, *ludonja*, *balonja*, *seljačina*, *glavonja*, *poštenjačina*, pa u određivanju roda ima ulogu i to njihovo semantičko obilježje. U nekih je rod jednoznačno određen, npr. *poglavica*, a u nekih je promjenljiv, ovisno o spolu referenta, npr. *uhoda*, *pijanica*. U jednoj se skupini imenica gramatičkomu rodu ne suprotstavlja spol nego kategorija osobnosti⁴, npr. *vodopija* kad znači osobu, odnosno *kukavica* kad znači osobu⁵. Ponekad su jača njihova gramatička obilježja, kao što je u primjeru *ljudeskara*, a ponekad je jača kategorija osobnosti, kao što je u primjeru *tata*, pa je prva imenica ženskoga, a druga muškoga roda, premda obje pripadaju istomu sklonidbenomu tipu i premda obje znače mušku osobu. Osim toga, u jedini prevlast imaju semantička nad morfološkim obilježjima, a u množini se njihova prevlast izmjenjuje, npr. *kalfa*, *paša*, m. r., *mlade kalfe*, ž. r., *moćni paše*, m. r.⁶ (Corbett 1999: 232–233).

Budući da razni čimbenici utječu na određivanje roda te da leksikografi ne mogu kod svake sporne imeničke natuknice sve ih imati na umu, traži se kriterij koji bi im pomogao pri odluci koju će gramatičku odrednicu staviti. U literaturi se kategorija živosti uzima kao četvrta imenička kategorija (uz broj, rod i padež) ili kao potkategorija roda (muški živi, muški neživi, ženski i srednji; Vince Marinac 1990), odnosno kao podrod (Corbett 1999), a u ovom radu kao kriterij za određivanje gramatičke kategorije roda u onih imenica koje znače mušku osobu, a rod im nije morfološki jednoznačno određen.

Opis roda u jezikoslovnoj literaturi

Imenice u hrvatskom jeziku mogu biti muškoga, ženskoga ili srednjega roda, ali se po rodu ne mijenjaju. Sve imenice nisu istoga roda u oba broja niti su sve imenice samo jednoga roda, o čemu gramatike ne vode dovoljno računa. Naime, “gramatičke kategorije imaju u jeziku, osim prototipskih, i svoje netipične predstavnike” (Ivić 2000: 70), one se ne ostvaruju dosljedno pa bi gramatika trebala opisati te netipične ostvaraje, primjerice rod se, kada je riječ o imenici *kolega*, ne ostvaruje na prototipski način jer je u jedini muškoga, a u množini može biti i

³ Usput ćemo se dotaknuti i nekih imenica koje znače životinje.

⁴ O kategoriji osobnosti v. Tafra 2000.

⁵ Ovisno o značenju, rod je promjenljiv, što će se vidjeti dalje u tekstu.

⁶ Te je množinske primjere autor našao u Ive Andrića.

muškoga i ženskoga roda. Gramatike, ne samo u slučaju roda, opisuju gotovo isključivo prototipske ostvaraje. Kad su posrijedi vrste riječi zahvaćene tom kategorijom, tada se također može govoriti o tome da imenice čine njezinu jezgru, odredbene nominalne riječi njezinu periferiju, a na samom su rubu glagolski rodovni oblici.

U hrvatskim su gramatikama slabo ili nikako obrađeni ovi rodovni netipični slučajevi:

- imenice općega roda (*epicaena*)⁷: *pijanica, pazikuća, zujerokradica, uhoda, budala* (m/ž)
- dvorodovne (*heteroclitica*): *bol, glad, čar, splav, pelud, svrbež* (m, ž), *finale* (m, s)
- raznorodovne u jednini i množini (*heterogena*; morfološki supletivizam)⁸: *tango, tanga; torpedo, torpeda; torzo, torza* (m, s); *sluga, sluge* (m, ž); *oko, oči; uho, uši* (s, ž)
- raznorodovne u osnovnom i prenesenom značenju: *kukavica* 1. ž ptica selica *Cuculus canorus* 2. m/ž osoba koja se boji, koja nema dovoljno hrabrosti
- raznorodovne u atributnom i predikatnom slaganju: *ova su djeca dobra* (ž, s)
- nereferencijalni leksik koji najčešće ima srednji rod: *ovo c, ovo hm*, ali može imati i muški: *slogotvorni* /r/⁹
- rod kratica koji se određuje na dva načina: ako su leksikalizirane, prema njihovoj morfološkoj strukturi, a ne prema izrazu koji je kraćen (*ovaj SAD, u SAD-u*), a ako nisu leksikalizirane, rod se određuje prema izrazu koji je kraćen (*ove Sjedinjene Američke Države*)

⁷ Simeon (s. v. *epicen*) pod opći rod svrstava nazive životinja kojima se označavaju oba spola, npr. *gavran, lisica*. Kako je njihov rod uvijek gramatički jednoznačno određen, one nisu nikakav problem pri određivanju roda. Isti je slučaj kad imenice znače neko zanimanje, titulu, funkciju, čin... Tad se odnose na osobe obaju spolova, ali su gramatički uglavnom muškoga roda, npr. *dekan, general, ministar...*, te su zapravo problem sociolingvistike, a ne morfologije. Rod imenica tipa *uhoda* ovisi o semantičkom slaganju s atributnim riječima i on nije gramatički (po sklonidbi i dometku) predvidljiv. U literaturi se takve imenice nazivaju i dvorodovnim (Mel'čuk 2000: 260), pa se čak govori o dva leksema, rus. *cupoma*₁ (m) i *cupoma*₂ (ž), što se u ovom radu ne prihvaća. Je li naziv opći rod sretno izabran, za ovu temu nije presudno. Bitno je da se razgraniče tip *bol* od tipa *uhoda*.

⁸ Promjena roda u množini karakteristična je i za druge jezike, npr. česta je u rumunjskome. Mel'čuk (2000: 259) slikovito kaže da su to riječi kameleoni.

⁹ U ovom se slučaju razlikuje *ovo r* (misli se na slovo) i *ovaj /r/* (misli se na fonem, a može i na suglasnik ili na glas). Međutim, tu ne postoje još pravila i ona se mogu dogovorno donijeti.

- imenice kojima se rod određuje tek kada se zna jesu li jednina ili množina: *Sali, Tučepi, Malvini*, premda će i tu ponekad biti sumnje, npr. jesu li *ovi Sali* ili *ove Sali*.

Određivanje roda posuđenicama zaslužuje posebno poglavlje (usp. *Gramatiku* HAZU: 484–485), a i leksičko određivanje roda treba u opisu te kategorije zauzeti svoje mjesto (*gospođa dekan, mačak ~ mačka, pijetao ~ kokoš, sova*).

Pri određivanju roda najviše ima kolebanja upravo u imenica općega roda. Za razliku od dvorodovnih imenica, rodovnih dubleta, koje su i jednoga i drugoga roda zbog toga što pripadaju dvjema sklonidbenim vrstama (predlaže se gramatička odrednica u rječniku *m, ž* ili *m, s*), imenice općega roda ili su muškoga roda ili ženskoga (predlaže se gramatička odrednica u rječniku *m/ž*¹⁰), što ovisi o tome da li referiraju na osobe muškoga ili ženskoga spola. U takvih imenica množinski oblici pokazuju rodovnu neovisnost o jedninskim, pa su često te imenice miješanoga roda (*ovaj/ova uhoda, ove uhode*).

Rod se u hrvatskoj i srpskoj literaturi određuje na nekoliko načina¹¹: morfološki (prema dočetu u nominativu i prema sklonidbi), sintaktički (prema sklonidbenim oblicima atributnih riječi koje stoje uz imenice) (Anić 1984), morfološki, morfosintaktički i leksički (Pintarić 1992–1993),¹² odnosno paradigmatski (sklonidbeno) i kongruencijski (sklonidbenim oblikom determinatora uz imenicu) (Ivić 1960). Uz gramatičke kriterije treba misliti i na semantičke, pogotovo kod imenica općega roda, odnosno “u određivanju roda imenica moramo (se) koristiti kombiniranom, morfo-sintakto-semantičkom analizom leksema” (Pintarić 1992–1993: 360). Ako se primijeni samo paradigmatski kriterij, dakle bez veze sa semantičkim, kao što je Anić učinio u svom rječniku, dobit će se ovakvi primjeri: *papa* i *vojvoda* su ženskoga roda¹³ i muškoga spola. Ako se pak primijene kombinirani kriteriji, dobiva se složenija rodovna slika imenica. Primjerice, Saloni je (1976) na osnovi morfološkoga i sintaktičkoga kriterija dobio u poljskome 9 imeničkih

¹⁰ Odnos ‘ili’ označen je, dakle, kosom crtom, a odnos ‘i’ zarezom. Prvi se ostvaruje samo sintaktički, a drugi morfološki i sintaktički, s tim da norma može odrediti što je pravilnije, npr. u standardnom jeziku *pelud* muškoga roda.

¹¹ Određivanje roda i u drugim jezicima nije uvijek jednoznačno.

¹² N. Pintarić razmatra uz te gramatičke teorije i paragramatičke teorije kategorije roda (animistička, antropološka, psiholingvistička).

¹³ Takva gramatička odrednica začuđuje pogotovo što postoje i mocijski parnjaci: *papisa* i *vojvotkinja*.

skupina, što je mnogo više od uobičajenih triju skupina imenica prema trima rodovima.

Hrvatska gramatika u određivanju roda primjenjuje sintaktički kriterij, prema “slaganju s pridjevskim riječima” (str. 101), ali ustvari dalje primjenjuje još dva kriterija: semantički i morfološki. Naime, imenice koje znače bića imaju rod prema tomu znače li muško ili žensko biće, uz ogradu da postoje izuzeci (*djevojče, momče*), a imenice koje znače “stvari ili bića kod kojih se spol ne zna, ili nije važno da se zna”, rod se određuje prema nominativnom završetku, uz neke izuzetke, ali se uvijek ne navode primjeri za njih.¹⁴

Budući da hrvatski jezik nema član, stari su gramatičari rod određivali uz pomoć zamjenice *ovaj* (Tafra 1993), dakle sintaktički, koji bi kriterij trebalo i dalje primjenjivati. Stoga bi se kategoriji roda u hrvatskom jeziku trebalo pristupiti od sintakse prema morfologiji jer se ona primarno realizira na sintaktičkoj razini, a tek sekundarno može se govoriti o njezinoj morfologizaciji.

Kao što se između roda i spola ne može staviti znak jednakosti, tako se ni između roda i sklonidbenoga tipa ne može povući jednakost. Iako je većina imenica s nastavkom *-a* u Njd. ženskoga roda, pogrešno je smatrati da je on obilježje ženskoga roda, što se vidi iz tablice.

nastavak	m. r.	ž. r.	s. r.
a	<i>tata</i>	<i>žena</i>	<i>doba</i> ¹⁵
o	<i>medo</i>	<i>Sapfo</i>	<i>selo</i>
e	<i>Mate</i>	<i>Mare</i>	<i>polje</i>
Ø	<i>hrast</i>	<i>kost</i>	<i>tele</i>
i	<i>juni, juli</i> ¹⁶	<i>mati</i>	–

Od vukovskih je gramatičara naslijeđeno određivanje sklonidbenih vrsta prema rodu (Tafra 1981) pa se odatle uz pojedini rod vežu i nominativni nastavci. Dio jezikoslovne literature također nije dovoljno razgraničio rod od sklonidbenoga tipa te se kaže da u rječnicima

¹⁴ Tu se potkrala i pogreška u odredbi da su “imenice koje završavaju na suglasnik muškoga roda”, a riječ je o imenicama na -Ø s obzirom na to da se spominju i imenice na *-a, -o, -e* te se vidi da je riječ o nominativnom nastavku.

¹⁵ Silić (1986: 108) smatra da *-a* tu nije pokazatelj srednjega roda, ali ono nije pokazatelj ni muškoga roda u *tata*, pa je *tata* ipak muškoga roda.

¹⁶ Sklanja se *juni, juna, juli, jula*.

“oznaka *m.*, *f.* ili *n.* označuje samo tip morfološke paradigme, ali ne i zbiljski prirodni spol” (Znika 1994: 317). U takvu su pristupu sve imenice na *-a* ženskoga roda¹⁷, ali prema njemu nije jasno kako bi imenice *varalica* i *tata* u idućim rečenicama mogle biti ženskoga roda: *Stari uješti varalica opet je prevario, Dobri moj tata uvijek mi je pomagao*. Određivanje roda nije tako jednostavno, što potvrđuju i ta dva primjera. Naime, imenice *varalica* i *tata* nisu ipak istoga, muškoga roda. Imenica *tata* jest muškoga roda, a imenica *varalica* je općega roda, dakle može biti muškoga ili ženskoga roda. Kada se potpuno istisne rod kao kriterij za sklonidbenu razredu, neće se više ni morfem *-a* vezati uz imenice ženskoga roda.

Neki su domeci u tvorbi imenica pokazatelji roda, ali ni njih ne treba uzimati kao mjerilo za određivanje roda jer imenice s istim dometkom mogu biti različita roda (*ova teta, ovaj tata, ovaj djedica, ova mačkica*). Ostaje sintaktički kriterij, i to atributno, a ne predikatno slaganje. Premda postoji opće pravilo da se pridjevi u atributnoj i predikatnoj funkciji slažu s imenicama u rodu (Menac 1975: 58), postoji određen broj imenica u kojih atributno i predikatno slaganje nije podudarno: *bolesna djeca, bolesnoj djeci* (ž. r. jd.), *djeca su bolesna* (s. r. mn.). Treba napomenuti da neki jezikoslovci smatraju da je u tom slučaju predikatna riječ koja se mijenja po rodu u jednini i da je ženskoga roda (Katičić 1986: 73, *Hrvatska gramatika*: 425). Usporedbom rečenica *Djeca spavaju* i *Djeca su zaspala* vidi se da se zbirne imenice tipa *djeca* kao subjekt slažu s predikatom u množini.

Uzimajući atributno slaganje kao kriterij za identifikaciju roda imenica, imenica je *dvojica* ženskoga roda, a ne srednjega u množini, kao što bi se moglo zaključiti po predikatnoj sročnosti: *ova su dvojica došla*. Iz atributnoga slaganja ne mora uvijek biti jasan spol referenta na koji imenska riječ referira, dok se iz odnosa subjekta i predikata spol prepoznaje: *Glista je došao na sastanak, Kulturni ataše je otvorila izložbu*¹⁸. No, i u prvoj vrsti slaganja, kada je riječ o imenicama koje znače osobu, slaganje je semantičko ili, kako Babić (1998) kaže, po smislu: *ovaj/ova pijanica*.

Milka Ivić (1960: 192) uzima nominativ jednine kao paradigmatski indikator roda jer on “po frekvenci upotrebe i po semantičkoj neobe-

¹⁷ Znika (1994: 317) imenicu *varalica* određuje kao ženski rod.

¹⁸ Ispravnije bi bilo reći, primjerice, *Kulturni ataše Ana Horvat otvorila je izložbu*, ali je i gornja rečenica moguća ako se pretpostavi da je u tekstu već spomenuto žensko ime kulturnoga atašea.

ležnosti zauzima centralno mesto u padežnom sistemu". Premda se ona u radu bavila, kako kaže, "normalnim" imeničkim vrstama, dakle isključujući "dvorodnost", pa prema tomu i sporne slučajeve, nije teško dokazati da nominativ ne rješava pitanje roda i da se ipak rod posuđenica ne usklađuje redovito s nominativnim oblikom, kako ona tvrdi. Dovoljno je navesti nekoliko riječi domaćega i stranoga porijekla: *most, kost; misao, kotao; bodež, mladež; kola, žena; auto, kino; finale, ataše...* Kad je pak riječ o imenicama koje znače što živo, rod pogotovo nije predvidljiv po nominativu jednine u velikom broju imenica, čak i kad se primijeni kongruencijski kriterij. Budući da nominativni oblik ne otklanja kolebanje pri izboru *taj, ta* ili *to* (*gorila, dobričina, njuškalo*) niti uvijek pri pravilnom izboru rodovnoga oblika determinatora rješava dvojbu (*ta skripta*¹⁹, *ta djeca*), treba uzeti Ajd. imenica takvih spornih imenica i njihovih determinatora. Iz toga će se oblika najlakše i najtočnije utvrditi rod. Ako *imam dobroga tatu*, po pridjevu se vidi da je muški rod i da na sklonidbu djeluje kategorija živosti te da je nestandardno *dvije tate*, ali i *dva tate*, jer u tom slučaju dodatno djeluje kategorija osobnosti pa mora biti *dvojica tata* (Tafra 2000).

Potrebno je odrediti sročnosne razrede i u njih razvrstati imenice. Sročnosni se razredi u ovom slučaju ne temelje samo na atributnoj vezi, ali je za određivanje roda ta veza dovoljna. Zaliznjak je (1964) iz odnosa kategorije roda i kategorije živosti u ruskom jeziku dobio sedam²⁰ sročnosnih razreda (*согласовательные классы*). Kad se imenice u hrvatskome razvrstaju prema rodu, tri su sročnosna razreda: *veliki jelen, veliko selo, velika žena (kost)*. Ako se u razredbu uključi i kategorija živosti, dobiju se četiri sročnosna razreda. Stoga se u razredbu treba uključiti akuzativ jednine kao indikator kategorije živosti. Na taj će se način najlakše odrediti rod svih imenica. Akuzativ jednine u slavenskim jezicima²¹ inače ima najveću razlikovnost jer zbog kategorije živosti imenice imaju četiri različita oblika (Dalewska-Greń 1997: 245) jednako kao što je u hrvatskome.

¹⁹ Upravo taj primjer pokazuje da se iz nominativa ne može uvijek iščitati rod jer većina studenata izjednačuje *ta skripta* i *ta knjiga*.

²⁰ U ruskom su jeziku množinske paradigme samostalne u odnosu na jedninske s obzirom na kategorije roda i živosti jer sva tri roda u mužini imaju kategoriju živosti.

²¹ Izuzetak su bugarski i makedonski te donekle slovenski u kojemu se izjednačavaju oblici za ženski i srednji rod.

padež	sročnosni razredi			
	I (m ₁)	II (m ₂)	III (s)	IV (ž)
Njd.	<i>ovaj jelen</i>	<i>ovaj stol</i>	<i>ovo dijete</i>	<i>ova žena</i>
Ajd.	<i>ovoga jelena</i>	<i>ovaj stol</i>	<i>ovo dijete</i>	<i>ovu ženu</i>

Kad se primijeni kategorija živosti kao kriterij pri određivanju roda spornih imenica, bit će manje razilaženja u jezičnim priručnicima: *vidim dobrog tatu, papu, velikoga vojvodu, navodnoga/navodnu ubojicu, mladoga balonju, vještoga/vještu uhodu, opasnoga/opasnu palikuću, golemu ljudeskaru*. Dakle, imenice tipa *vojvoda* idu u prvi razred, *pijanica* u prvi i četvrti, *braco* u prvi, *momče* u treći, *balonja* u prvi, *pijandura* u prvi i četvrti, *zlopamtilo*²² u treći, *ljudeskara* u četvrti itd. Kombinacijom imeničkih i atributnih sklonidbenih tipova dobiva se veći broj razreda, ali takva razredba ne bi ništa više pomogla u određivanju roda.

Babić (1998) uzima sročnosni kriterij kao osnovni kriterij pri određivanju roda. Na osnovi opsežnoga proučavanja sročnosti, on je imenice koje znače biće i u kojih se javlja nepodudarnost u sročnosti razvrstao u četiri skupine. Budući da su s leksikografskoga stajališta sporne samo imenice sklonidbe *e*, a to je Babićeva prva skupina, zapravo su u sukobu sklonidbeni tip, rod i spol. Kada takve imenice označuju mušku osobu “zbog bioloških, društvenih i jezičnih razloga; bioloških zato što označuju osobe m. spola (*djeda, tata...*), društvenih zato što su nosioci tih značenja, uglavnom zanimanja, bili samo muškarci (*dahija, drvodjelja, šeširdžija...*), jezičnih zato što je tako uobičajeno (tradicija), što uza se imaju mocijsku tvorbu (*sluga–sluškinja; kolega–kolegica...*)” (Babić 1998: 26), rod bi im uvijek trebao biti muški. Ako označuju oba spola (tip *pijanica*), “obično su obaju rodova” (Babić 1998: 29), odnosno općega roda. Za stilski obilježene imenice, a to su uglavnom uvećanice od imenica muškoga roda (tip *seljčina*), Babić je utvrdio da su pretežno ženskoga roda, iako je našao potvrda i za muški rod (*tvoj pandurčina*).

Za te je sporne imenice na *-a* Antica Menac (1975: 58) dala jednostavno i prihvatljivo pravilo. Budući da one označuju osobu, muškoga su roda kada znače mušku osobu (*papa, vojvoda, Vanja*), a općega kada znače i mušku i žensku osobu.

²² Taj je tip imenica uglavnom srednjega roda (Babić 1998) i nije toliko sporan kao imenice općega roda.

Ostaje staro pravilo: dobar gramatički opis uvjet je za dobar leksikografski opis.

Opis roda u hrvatskim rječnicima

Nije rijetkost da se iste imenice u različitim autora svrstavaju u različite rodove (*vođa*, *vojvoda* muški rod u *Gramatici HAZU* i ženski rod u *Anića*) ili da se u istoga autora imenice istoga tipa navode pod različitim rodovima. Podatak o rodu imenica najlakše bi se trebao doznati u rječnicima, ali će korisnik hrvatskih rječnika ostati potpuno zbunjen pred različitim odgovorima.

Tu zbunjenost pokazuju i rezultati male ankete u dvjema skupinama ispitanika od kojih se tražilo da uz 68 riječi stave oznaku roda. Prvu su skupinu činili studenti jezičnoga usmjerenja. Oni su pokazali potpuno nerazumijevanje kategorije roda. Drugo je ispitivanje provedeno među leksikografima i od njih se očekivalo da će koliko-toliko dati ujednačene odgovore. Pretpostavke se nisu ostvarile. Odgovori su pokazali

- da ispitanici ne daju podjednake odgovore,
- da u istom tvorbeno-semantičkom razredu pojedinačni odgovori pokazuju nedosljednost, primjerice odrednice muškoga i ženskoga roda smjenjuju se u ovoj skupini riječi: *pijanica*, *izjelica*, *varalica*... Dovoljno je ilustrativan i jedan primjer: imenica *vođa* je označena kao muški rod, a *vojvoda* kao ženski.

U skladu je to s našom rječničkom praksom, što dobro pokazuje samo jedan primjer iz *Anića*: *papa* ž, *tata* m. *Anić* je davao prednost morfološkom kriteriju pa je imenice na *-a* koje znače mušku osobu većinom određivao kao ženski rod, čak i imenice kao što su *momčina* i *brkonja*.

Anić je u rječnik uveo uz gramatički rod i razlikovanje spola. “Korisnik *Rječnika* ima mogućnost da jasno razluči gramatički rod kao tip deklinacije... od spola kao značenja. Gramatika i semantika ovdje se ne iskazuju jednoznačno” (str. 1410). Rezultat je takva *Anićeva* (i ne samo njegova) pristupa ovaj: imenice *neženja*, *vođa* i *vojvoda* ženskoga su roda, pa se njih, dakle, ne dotiče kategorija živosti i Ajd. bi trebao glasiti: *vidim staru neženju*, *veliku vođu*, *alkarsku vojvodu*.

Osvrćući se kritički na leksikografsku obradu roda, *Znika* (1994: 316–317) na osnovi primjera *I on je čovjek*, *I ona je čovjek*, *I ono je*

čovjek zaključuje da “u takvoj porabi oznaka *m* upućuje samo na tip morfološke paradigme, a ne i na stvarni spol jedinke za koju stoji pojam čovjek”. Autorica za takve primjere generičke upotrebe imenica predlaže leksikografsku odrednicu *gener*. Moguće su barem dvije primjedbe na takav zaključak. Prvo, ne treba vezati sklonidbeni tip uz rod jer je jasno da je *Nikola* muškoga roda, iako se sklanja kao *žena*. I drugo, u leksikografskoj je praksi bilo dosad uobičajeno da se o natuknici daju gramatički podaci, među koje ide i podatak o rodu imeničkih natuknica, a sve ostalo što se tiče leksičkoga značenja, a tu pripada spol referenta na koji imenica referira, dolazi na desnu stranu jednojezičnoga rječnika, odnosno u definiciju natuknice. Ako se uz imenicu *varalica* dade podatak o njezinu općem rodu (*m/ž*), iz definicije “osoba koja vara”²³ vidljivo je da je riječ o osobi, muškoj ili ženskoj, svejedno.

Kada bi se uvodila posebna oznaka za generičku upotrebu imenica, trebalo bi uza sve nazive životinja također stavljati takve oznake jer je u naziva neutraliziran spol. Spol se referenta razlikuje u imenica *mačka* i *mačak* kao riječi općega leksika i zbog toga je prva imenica ženskoga, a druga muškoga roda. No, ženskoga je roda i naziv *mačka*, iako spol u tom slučaju nije razlikovno značenjsko obilježje. Stoga se iz definicije tih imenica treba vidjeti je li riječ o ženki, o mužjaku ili pak o nazivu životinje za oba spola. Semantičko variranje ponekad je nepredvidljivo, dok je gramatičko ipak predvidljivo. Primjerice, imenica *tajnik* uvijek je muškoga, a imenica *ljubavnica* uvijek ženskoga roda, iako *tajnik* može značiti žensku osobu, a *ljubavnica* mušku u ovim rečenicama: *Tajnik joj je bio ljubavnica*²⁴ (*tajnik* i *ljubavnica* znače mušku osobu), *Za tajnika je izabrana njegova ljubavnica* (*tajnik* i *ljubavnica* znače žensku osobu).

U hrvatskim je rječnicima ostao nezapažen utjecaj leksičkoga značenja na rod. Neke višeznačnice nisu istoga roda u svom osnovnom i prenesenom značenju, što bi trebalo posebno istražiti. Načelno bi se moglo reći da metaforičkim prijenosom značenja prema nekomu svojstvu rod ostaje isti i kad se sekundarno značenje odnosi na osobu: *zmija*, *krava*, *tele*, *magarac*..., i tu nema dvojbi. Međutim, postoje slučajevi u kojima imenica mijenja rod ovisno o svom značenju. Ako

²³ Tu definiciju daje i Znika (1994), iako je smatra tvorbenom preoblikom.

²⁴ Situacija je viđena u jednom filmu u kojemu poslovna žena seksualno iskorištava svoga kolegu da bi došla do većega poslovnoga uspjeha. Kad to postigne, odbacuje ga, a on, shvativši svoj položaj, kaže: *Bio sam ti ljubavnica*.

kukavica znači pticu, ta je imenica ženskoga roda. Ženskoga je roda i kad ima figurativno značenje, kad znači osobu koja kuka kao kukavica zbog svoje nevolje (obično u narodnim pjesmama uz attribute *sinja*, *crna*). Kad znači plašljivu osobu, općega je roda, vjerojatno po analogiji s drugim imenicama na *-ica* tipa *pijanica*, *izjelica*..., koje su općega roda. Nešto je drukčije s imenicom *gorila*. Kad ta imenica znači životinju, ženskoga je roda²⁵, a kad znači zanimanje, tjeleohranitelja, muškoga je roda jer su nositelji toga zanimanja muškarci. Ako bi i žene imale to zanimanje, imenica bi bila općega roda. Iz toga slijedi da su u zoološkom vrtu dobili *novu mladu gorilu*, a u kockarnici su zaposlili *mladoga snažnoga gorilu*. Imenica *vodopija* znači osobu koja pije vodu i u tom je značenju općega roda jer na određivanje roda utječe spol referenta. Kad pak znači biljku, ženskoga je roda jer prevladavaju morfološka obilježja nad semantičkim.

Prijedlog leksikografskoga opisa

Kad se imenici odredi rod, slijedi opis leksičkoga značenja. U našim rječnicima imenice koje su tvorene od glagolskih osnova i koje znače neku osobu često imaju tvorbenu definiciju: “onaj + koji + prezent”. Budući da većina imenica muškoga roda koje znače neku funkciju, zanimanje, zvanje ili titulu znači i žensku osobu, da postoji velik broj imenica općega roda i da bi u rječniku trebalo definirati leksičko, a ne tvorbenu značenje, takve su definicije nepotpune ili netočne. Na primjer, *leksikograf* može biti i muška i ženska osoba kao i *neznalica*, pa stoga Anićeve definicije koje počinju s “onaj koji...” nisu valjane. Ako je usto *neznalica* ženskoga roda, kako Anić opisuje, narušeno je osnovno leksikografsko pravilo o gramatičkoj i semantičkoj ekvivalentnosti lijeve i desne strane rječnika.

Leksikografi ne vode računa o tome da neke imenice koje znače što živo mogu značiti i čovjeka i životinju, i muški i ženski spol, npr. *moj sin/moja kćerka*, *moj mačak/moja mačka je veliki spavač*. Ta se sastavnica leksičkoga značenja nikako ne može vidjeti iz Anićeve definicije imenice *spavač*: “onaj koji spava, kojemu je svojstvo da mnogo spava”, ali ni iz Šonjine: “čeljade koje spava”²⁶.

²⁵ Zanimljivo je da su u Šonje *gorila* i *panda* m, a *čimpanza* ž.

²⁶ Izbor riječi u definiciji trebao bi biti neutralan, a imenica *čeljade* to zaista nije.

Definicijska formula “onaj koji...” ne može stajati uz imenice ženskoga roda, a uz imenice muškoga roda isključuje značenje i ženske osobe. U ovom slučaju definicija može počinjati s “osoba koja...” Mjesto *osoba* moguća je bilo koja druga nadređenica, npr. “obrtnik koji...” Takva definicijska formula razumijeva oba spola ili neodređenost s obzirom na spol i dob. Kad je god moguće, definiciju tvorbenoga značenja treba zamijeniti definicija leksičkoga značenje pa će se tada moći iščitati i spol referenta na koji imenica referira ili pak njegova neutralizacija. Stoga “*bradonja* ž (m. spol)” nije “onaj koji se ističe bradom...” (Anić), nego je *bradonja* m muškarac koji ima veliku bradu, *domaćica* nije “ona koja...”, nego žena koja..., a “*izdajica* ž (m i ž spol)” nije “onaj koji...”, nego je *izdajica* m/ž osoba koja...

Spol kao sastavnica leksičkoga značenja treba biti vidljiv iz leksikografske definicije imeničkih natuknica koje znače što živo. Ako imenice znače osobu, treba biti jasno je li riječ:

- o imenicama koje znače samo mušku osobu: *brat, mladić, dječak, stric*, ili samo žensku: *domaćica, majka, tetka, djevojka...*
- o imenicama muškoga roda koje znače osobe obaju spolova: *ataše, bilježnik, kupac*²⁷, ali i o onima koje “uredno” imaju mocijski parnjak (razna zanimanja, zvanja, funkcije, titule): *profesor* (znači i m. i ž. osobu, a *profesorica* samo ž. osobu)
- o imenicama ženskoga roda koje znače mušku osobu, ali i žensku osobu: *junačina*
- o imenicama srednjega roda koje znače mušku osobu: *piskaralo, tužakalo*
- o imenicama općega roda koje znače ili mušku ili žensku osobu: *pijanica*.

Ako imenice znače životinju, treba biti jasno je li riječ:

- o imenicama koje znače mužjaka: *mačak*
- o imenicama koje znače ženku: *mačka*
- o generičkom nazivu životinja u kojemu je spol neutraliziran: *mačka*.

Uz imeničke bi natuknice trebalo stavljati odrednicu vrste riječi i sklonidbeni tip (im^e, im^a, im¹), a odrednicu roda na drugo mjesto.

²⁷ Od nekih se imenica ne tvore mocijski parnjaci zbog semantičkih zapreka, npr. *mornarica, bilježnica* već su zauzete. Po analogiji *vojniki, vojnkinja* i *sudac, sutkinja* mogle bi se tvoriti i imenice *bilježnikinja* i *kupkinja*, ali se ta mogućnost nije iskoristila.

Odrednica je vrste riječi jednoznačna stalna sastavnica rječničkoga članka, a odrednicâ roda može u jednom članku biti više. S obzirom na to da je gramatička kategorija roda višeznačna²⁸, potrebno je osim uobičajenih kratica za muški, ženski i srednji rod navesti razlike roda u jednini i množini (*uho/uši, tata/tate*), dvorodovnost i pripadnost dvjema sklonidbama (*bol*) te opći rod (*taj/ta palikuća*). Tu leksikografsku naviku još nismo stekli, a trebali smo.

Dalje bi se moglo ići na poboljšanje i ekonomiziranje rječničke obrade imenica koje znače osobe. Ako se radi manji ili srednji jednojezični rječnik, mocijski bi se parnjaci mogli obrađivati u jednom rječničkom članku, s različitim gramatičkim podacima o svakom parnjaku i s jednom definicijom.

Kategorija roda u rječniku treba biti morfološki podatak, a spol kao sastavnica leksičkoga značenja treba biti prepoznatljiv u definiciji, odnosno, budući da su sporne uglavnom imenice koje znače osobu, definicija treba sadržavati podatke znači li imenica mušku, žensku ili obje osobe, odnosno je li spol razlikovno ili nerazlikovno značenjsko obilježje.

Citirana literatura

Anić, V., 1984: Rod i spol u srpskohrvatskom jeziku: razgraničenje, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 13, Beograd.

Anić: V. Anić, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb ³1999.

Babić, S., 1973: Sročnost (kongruencija) u suvremenom hrvatskom književnom jeziku, *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*, Zagreb.

Babić, S., 1998: *Sročnost u hrvatskome književnome jeziku*, Zagreb.

Corbett, G. G., 1999: *Gender*, Cambridge.

Dalewska-Greń, H., 1997: *Języki słowiańskie*, Varšava.

Gramatika HAZU: S. Babić i dr., *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, HAZU–Globus, Zagreb 1991.

Gvozdanović, J., 1984: Kada odstupamo od gramatičkog roda i broja?, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 13, Beograd.

²⁸ Naravno, treba voditi računa i o višeznačnosti ostalih kategorija. Primjerice, potrebno je označiti nesimetričnost gramatičkih oznaka kategorije broja u pojedinim imenica, što je uvjetovano leksičkim značenjem (*bukva* 'stablo' ima i jedninu i množinu, ali *bukva* 'rod *Fagus*' nema množinu, a *bukve* 'porodica *Fagaceae*' nema jedninu).

- Hrvatska gramatika: E. Barić i dr., *Hrvatska gramatika*, Zagreb 1995.
- Ivić, M., 1960: Obeležavanje imeničkog roda u srpskohrvatskom književnom jeziku, *Naš jezik*, n. s., X/7–10, Beograd.
- Ivić, M., 2000: *Lingvistički ogledi*, tri, Beograd.
- Katičić, R., 1986: *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika: Nacrt za gramatiku*, Zagreb.
- Mel'čuk 2000: И. А. Мельчук: *Курс общей морфологии (Cours de morphologie générale)*, III, Moskva–Beč 2000.
- Менац 1975: А. Менац: Распространенность категории рода в русском языке по отношению к некоторым другим языкам, *Вопросы методологии и методики описания русского языка в сопоставлении с родным*, Zagreb.
- Pintarić, N., 1992–1993: Semantičke i gramatičke teorije kategorije roda imenica, *Filologija*, 20–21.
- Saloni, Z., 1976: Kategoria rodzaju we współczesnym języku polskim, u: *Kategorie gramatyczne grup imiennych w języku polskim*, Wrocław.
- Silić, J., 1986: Sintagmatski i paradigmatski karakter gramatičkih morfema, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 13, Beograd.
- Simeon: R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb 1969.
- Šonje: *Rječnik hrvatskoga jezika*, ur. J. Šonje, Leksikografski zavod–Školska knjiga, Zagreb 2000.
- Tafra, B., 1981: Vrste imeničke deklinacije (s posebnim obzirom na starije hrvatske gramatike), *Jezik*, 29/2.
- Tafra, B., 1993: *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*, Zagreb.
- Tafra, B., 2000: Lice i osoba, *Jezik*, 47/3.
- Vince Marinac, J., 1990: Kategorija živosti u hrvatskom jeziku, *Suvremena lingvistika*, 29–30.
- Zaliznjak 1964: А. А. Зализняк, К вопросу о грамматических категориях рода и одушевленности в современном русском языке, *Вопросы языкознания*, 4.
- Znika, M., 1994: Gramatički podaci u jednojezičnom rječniku, *Filologija*, 22–23.

DIFFERENTIATION OF SEX AND GENDER
(grammatical and lexicographic problems)

Summary

In Croatian grammars and dictionaries the gender of some word formation and semantic noun classes is not unambiguously determined. Often there is no clear difference between gender as a grammatical category and sex as a component of lexical meaning of nouns which denote a human being or an animal. The purpose of this paper is to make this differentiation more clear and to offer firmer criteria for lexicographic practice. The category of gender in the dictionary should be a morphological fact and sex as a component of lexical meaning should be recognisable in the definition.

Ključne riječi: rod, spol

Key words: gender, sex